

Jaloezie en narcisme

door J. A. Groen

Het is met de jaloezie als met de liefde. Iedereen weet dat het gevoelstoestanden zijn die een grote betekenis hebben, de literatuur is er vol van, op het toneel zien we zich drama's afspelen die zowel met het een als met het ander te maken hebben. Wanneer we echter proberen er iets wetenschappelijks over te zeggen onttrekken beide thema's zich nogal eens aan ons nieuwsgierig oog, ook als dit oog vooral een psychoanalytische optiek vertoont zoals in mijn geval. Beide thema's zijn nauw met elkaar verbonden, en hebben beide de neiging steeds verder uit te vloeien. Zo kunnen we wat de liefde betreft zowel een ander mens, als mensen, als landen, als God liefhebben. (Overigens is het daarbij opvallend dat we er in het Nederlands, anders dan in andere Europese talen, geen echt werkwoord voor hebben, 'minnen' was waarschijnlijk zo'n woord, maar dat is uit de tijd geraakt). Met jaloezie is iets dergelijks aan de hand. In het spraakgebruik zijn we jaloers op de grote auto van onze buurman, op mensen die in een land met een beter klimaat wonen dan het onze, op iemand die meer geld verdient dan wij. Jaloezie en afgunst zijn zo langzamerhand, althans in het spraakgebruik, in elkaar overgaande begrippen geworden.

Waar ik het in dit artikel over wil hebben is echter een afgegrensd gebied, althans voorzover 'gebieden' in deze betekenis ooit echt af te grenzen zijn. Dit gebied laat zich het beste aanduiden met het Franse: 'la jalousie amoureuse'. Vervolgens wil ik proberen uiteen te zetten wat de verbinding kan zijn tussen deze 'jalousie amoureuse' en narcistische problematiek. Ik zie daarbij bewust af van andere, even belangrijke verbindingen zoals die zijn beschreven door o.a. Freud (1922), Fenichel (1935) en Jones (1929).

'La jalousie amoureuse' is de titel van een uitvoerig werk van Daniel Lagache (1947) opgezet in drie delen, waarvan het laatste de psychoanalytische beschouwingswijze zou gaan bevatten. Jammer genoeg is dit derde deel nooit verschenen, maar desondanks bevatten de eerste twee delen op fenomenologisch en klinisch-psychiatrisch terrein zeer veel interessants.

Lagache gaat er wel van uit dat we bij jaloezie, in tegenstelling tot afgunst waar het slechts om twee personen gaat, met (minstens) drie personen te maken hebben, maar het accent legt hij toch niet geheel op de driehoeks-situatie. Hij formuleert dit aldus: 'Les deux propositions du postulat de la jalousie: "ce n'est pas moi qu'il aime, c'en est un autre", ne nous apparaissent pas sur le même plan, l'idée de n'être pas aimé, de ne pas recevoir du partenaire tout ce qu'on attend est plus fondamentale'. En verder: 'que l'infidélité soit réelle ou non; le refus effectif du partenaire dans un cas, l'insatiabilité de l'amour jaloux dans l'autre font que le partenaire ne peut être vécu que comme un objet d'amour qui se refuse; soit de la réalité, soit de l'imagination procède un déséquilibre entre le désir et l'avoir'. Daarbij gaat het om 'l'avoir', en Lagache die de liefde indeelt in 'l'amour captatif' en 'l'amour oblatif' meent dan ook dat het de eerste vorm is die leidt tot 'l'amour jaloux'. Iemand die jaloers is, is bang dat de partner, die hij wil bezitten, zich aan zijn bezit onttrekt, of uit eigen beweging of doordat een potentiële indringer zich aandient die hem of haar van hem afneemt. Als er nu maar geen potentiële indringers zouden bestaan zou het probleem opgelost zijn, en dat doet dan ook een van Lagache's patiënten verzuchten: 'C'est triste de découvrir un autre individu!' Voor deze patiënt was de indringer dus wel een ander, de partner kennelijk niet. De jaloezie wordt gekenmerkt door strijdbaarheid, er wordt een voortdurende strijd gevoerd om het uitsluitend recht op de partner. Een voorwaarde is dus wel dat de partner niet definitief verloren is gegaan, en daardoor komt er dan ook geen berusting en geen rouw. Angst is een essentieel onderdeel van jaloezie, de bedreiging blijft immers steeds aanwezig, de uiteindelijke overwinning, in de zin van het gevoel te hebben het alleenrecht te bezitten, wordt niet bereikt. Nu kunnen we bij jaloezie allerlei onderscheiden aanbrengen. Freud (1922) doet dit als volgt: (1) de concurrerende of normale, (2) de geprojecteerde en (3) de waanachtige jaloezie. Bij de eerste vorm wijst hij op de narcistische krenking en op het feit dat 'diese Eifersucht ist, wenn wir sie auch normal heissen, keinesweges durchaus rationell, das heisst aus aktueller Bedingungen entsprungen, den wirklichen Verhältnissen proportional und restlos vom bewussten Ich beherrscht, denn sie wurzelt im Unbewussten...'. Hij spreekt van geprojecteerde jaloezie wanneer die uitgaat van eigen wensen van ontrouw die op de partner worden geprojecteerd. Ook bij de waanachtige vorm is van projectie sprake, maar hier zijn de ontrouwfantasieën anders gericht. 'Die wahnhafte Eifersucht entspricht einer vergorenen Homosexualität und behauptet mit Recht ihren Platz unter den klassischen Formen der Paranoia'. Een andere veel gebruikte indeling is die in normale jaloezie, pathologische jaloezie en jaloersheidswaan. Er is door verschillende auteurs, zoals bijvoorbeeld Vaukkonen (1968), op gewezen dat de scheidslijnen niet zo gemakkelijk zijn aan te geven. Volgens hem is het zo dat, wanneer we bijvoorbeeld van normale jaloezie zouden spreken wanneer er een reële medeminnaar bestaat, de reactie hierop zodanig kan zijn dat toch eerder over pathologische jaloezie ge-

sproken zou kunnen worden.

Pathologisch zou die jaloezie genoemd moeten worden (althans in deze indeling), die ontstaat zonder aanleiding, de verdenking op ontrouw is steeds aanwezig zonder dat er een werkelijke grond voor bestaat. Wordt deze verdenking tot zekerheid dan zouden we van een jaloersheidswaan moeten spreken.*

Overigens heeft Freud (1922) er op gewezen dat 'Paranoiker nicht ins Blaue hinaus projizieren'. 'Unser Eifersüchtiger erkennt die Untreue seiner Frau an Stelle seiner eigenen, indem er die seiner Frau sich in riesiger Vergrößerung bewusst macht, gelingt es ihm, die eigene unbewusst zu erhalten'.

Tiggelaar (1956) spreekt mij nog het meest aan. Hij noemt de jaloezie pathologisch wanneer er een duidelijke discrepantie is tussen de situatie en de reactie daarop. De 'processuele jaloersheidswaan' wil hij hier van afzonderen, daar heeft men naar zijn mening te maken met een 'als-of' jaloezie, omdat dan van een eigenlijke liefdesrelatie weinig meer te bespeuren valt, terwijl bovendien de ontrouw-waan vaak als neven-thema fungeert te midden van andere paranoïde waanbelevingen.

Om aan onduidelijkheden die over deze kwestie toch aanwezig blijven te ontkomen wil ik mij in dit artikel beperken tot jaloezie die optreedt zonder dat er een voor iedereen duidelijke situatie aanwezig is die dit gevoel kan rechtvaardigen, waarbij wel moet worden aangetekend dat zo'n situatie ook cultureel bepaald is. Ik wil dus vooral afzien van die gevoelstoestand die bij werkelijke ontrouw van de partner optreedt. Wat dan gebeurt is beschreven door Buunk (1975, 1980) en Brinkgreve en Korzec (1976).

Om over jaloezie en de jaloerse mens iets meer te kunnen weten zullen we ons eerst moeten verdiepen in wat liefde eigenlijk is, liefde wel te verstaan tussen twee mensen, of juist gezegd de liefde die een mens kan voelen voor één ander mens. Nu is het zo dat zowel binnen als buiten de psychoanalyse nogal eens kritiek wordt gehoord op het feit dat de psychoanalytische theorie zo weinig heeft te bieden wanneer het over liefde gaat. Enigszins terecht is dit wel, maar bij nadere beschouwing is er toch vrij veel aandacht aan besteed. Een misverstand is verder dat Freud uitsluitend in termen van driften over de liefde dacht. Dat dit niet juist is blijkt uit wat hij in 'Triebe und Tribschicksale' (1915) zegt, namelijk: 'so dass wir aufmerksam werden, die Beziehungen Liebe und Hass seien nicht für die Relationen der Triebe zu ihren Objekten verwendbar, sondern für die Relation des Gesamt-Ichs zu den Objekten reserviert'.

Uiteraard speelt de seksualiteit in de door mij bedoelde liefde een grote rol, maar er is veel meer dan dat alleen. Het 'meer' is nu juist datgene dat zich zo moeilijk laat beschrijven. In het bovengenoemde citaat zouden we een aanknopingspunt kunnen vinden om liefde

* Du Boeuff (1938) heeft hier in zijn proefschrift interessante beschouwingen aan gewijd.

op te vatten als een aspect van objectrelaties. Dit is dan ook gebeurd in een symposium van de Michigan Psychoanalytic Society in 1977, waarvan een aantal voordrachten zijn gepubliceerd in de *Psychoanalytic Quarterly* (1980, 49-1, p. 48-133). Ook in deze artikelen vind ik meer over de theorie van objectrelaties dan over liefde. Niet dat er over het laatste niets geschreven wordt, integendeel, maar ook dan blijft een onbevredigd gevoel bestaan. Wat mij het meest erin heeft aangesproken zijn de verwijzingen naar het onderzoek van Mahler over de separatie-individuatieproblematiek van het kleine kind. Hier lijkt het ontstaan van de liefde te moeten worden gezocht, en mogelijk is het in het huidige stadium van de theorievorming toch nuttiger naar het ontstaan te kijken dan bezig te zijn met wat liefde nu precies is.

Mahler (1975) beschrijft hoe volgens haar de 'psychologische geboorte' van een kind in zijn werk gaat. Zij doet dat aan de hand van uitvoerige observaties van moeders en kinderen en van hetgeen zich tussen beiden afspeelt. Deze 'geboorte' vindt volgens haar plaats in fasen. Na de autistische fase komt de symbiotische, en na deze onderscheidt zij: de subfase van de differentiatie, de oefenperiode (practicing), de rapprochement-subfase en uiteindelijk de laatste subfase, waarin 'libidinal objectconstancy' en consolidatie van de individualiteit min of meer worden bereikt. De subfasen gezamenlijk noemt zij het separatie-individuatieproces.

Nu wordt in de artikelen die ik zojuist noemde enerzijds gesteld dat het voor een volwassen liefdesrelatie nodig is dat het separatie-individuatieproces goed doorlopen is, met andere woorden dat de ander (de geliefde persoon) beleefd wordt als iemand die geheel gescheiden is van de eigen persoon, anderzijds wordt wanneer het over verliefdheid gaat gezegd dat dit juist een herbeleven is van de heerlijkheden van de symbiotische relatie met moeder. Mogelijk ontstaat deze verwarring doordat er niet voldoende van wordt uitgegaan dat liefde en verliefdheid niet altijd hetzelfde zijn, verliefdheid kan liefde inhouden en er in overgaan, maar veelvuldige verliefdheden hoeven met liefde niet veel te maken te hebben.

Ik zou persoonlijk veel voelen voor de stelling dat het kind 'geboren' moet zijn om lief te kunnen hebben. Nu heeft Mahler er zeer duidelijk op gewezen dat vooral haar 4e subfase verwijst naar een betrekkelijk ideale toestand, die in vele gevallen niet wordt bereikt. De hang naar symbiose blijft vaak bestaan, of de moeder moet haar 'refuelling' functie blijven vervullen, er blijft een angst voor liefdesverlies aanwezig, terwijl bovendien de ambivalente instelling ten opzichte van moeder lang niet altijd wordt opgelost.

Mahler heeft in haar beschouwingen ook een ruime plaats gegeven aan de betekenis die het narcisme bij dit alles heeft. Zo vindt zij het een uitermate belangrijk punt dat de 'symbiotische almacht' moet worden opgegeven, en dat de onmogelijkheid deze almachtsbeleving te herscheppen leidt tot gevoelens van onmacht, die dan weer gecompenseerd moeten worden met gevoelens zelfs almachtig te zijn.

In de rapprochement-subfase speelt dit een grote rol en kan het tot

een blijvende ambivalentie leiden, vooral omdat de woede die ontstaat omdat moeder niet wil geven wat ze wel degelijk heeft, erg groot is. Mahler (1966) zegt: 'As for his inability to recreate the "omnipotent unity" of his earlier life, no matter how he coerces his mother, at this point he can only regard it as her withholding from him an omnipotence which she possesses, but which he is no longer permitted to share'. En van de eigen almachtsgevoelens zegt zij: 'I believe that the collapse of the child's belief in his own omnipotence, with his uncertainty about the emotional availability of the parents, creates the so-called "hostile dependency" upon and ambivalence towards the parents'.

Dit alles kan, wanneer de ontwikkeling in goede banen gaat, worden omgezet in een lustvol beleven van eigen autonomie en object-constantie, maar het zal in veel gevallen niet zo ideaal verlopen. In deze gevallen zal het vrijwel onmogelijk zijn tot een volwassen liefdesrelatie met een partner te komen, omdat de ambivalentie en de 'vijandige afhankelijkheid' ook daar hun storende invloed zullen blijven uitoefenen. De narcistische component zal waarschijnlijk in iedere relatie een rol blijven spelen. De grootte van deze rol is daarbij wel zeer verschillend, stoornissen zullen dan ook pas optreden wanneer hij gaat overheersen.

Narcisme is een moeilijke term geworden, doordat de vele auteurs die het onderwerp hebben behandeld er telkens een wat andere betekenis aan hebben gegeven. Het begrip 'narcisme' kan bijvoorbeeld omschreven worden met de definitie van Stolorow (1975). Hij ziet narcisme als iets functioneels. Het heeft namelijk de functie de structurele samenhang, de stabiliteit en de positieve affectieve kleur van de zelfrepresentatie op peil te houden wanneer deze bedreigd worden, of te herstellen wanneer deze beschadigd zijn. Iedere psychische activiteit die dit tot stand poogt te brengen kan narcistisch worden genoemd. Veel korter gezegd zouden we ook kunnen stellen dat narcisme dient om een wankelike zelfwaardering op peil te houden. Narcisme heeft bovendien altijd te maken met relaties, omdat we voor het beoogde herstel altijd een ander of anderen nodig zullen hebben. We moeten daarbij wel bedenken dat dit een zeer ruime definitie is, die zowel vroege als later mogelijk wordende activiteiten inhoudt. Waar het mij vooral om gaat zijn juist de meer primitieve aspecten, die te maken hebben met vroege objectrelaties.

Als we het over narcistische objectrelaties hebben komen we vanzelfsprekend uit bij Kohut (1971, 1973, 1977). Waar het Kohut om gaat is vooral de vraag hoe het zelfgevoel, de zelfwaardering, of, zoals hij het liever noemt het 'zelf', tot stand komt. Daartoe zijn objecten nodig, die, in de terminologie van Kohut, bezet worden met een narcistische bezetting, die dus narcistisch worden beleefd en die door hem 'zelf-objecten' worden genoemd. Gedo (1979) zegt hierover: 'This means that the other person's goals are experienced as one's own, so that the child is buoyed up by his sense of the other's limitless capacities. It is in this sense that the object continues to be utilized as part of the child, a state of relatedness Kohut

has referred to, somewhat cryptically, as the use of a "selfobject" '. Het eerste zelf-object zal uiteraard de moeder zijn. Kohut onderscheidt twee soorten relaties met een zelfobject, te weten een relatie met een onnipotent zelfobject (de moeder), waarmee het kind zich door versmelting één kan voelen, en de relatie tussen een 'grandiose exhibitionistische self' met een zelfobject (wederom de moeder), waarin deze almachtige grootheid weerspiegeld wordt. Kohut postuleert twee van elkaar onafhankelijke lijnen van ontwikkeling; enerzijds de ontwikkeling van het narcisme, anderzijds de ontwikkeling van wat hij noemt 'the object-instinctual realms in the child'. In gewone taal overgebracht zouden we kunnen zeggen dat er aan iedere relatie twee van elkaar gescheiden aspecten zitten. Het ene heeft te maken met liefde, het andere met al datgene dat de zelfwaardering op peil houdt en daardoor gevaren keert die zouden kunnen leiden tot fragmentatie, desintegratie of 'depletion' van het zelf. In een harmonisch verlopende ontwikkeling zullen we deze beide lijnen niet zien, zij zullen pas zichtbaar worden wanneer er stoornissen zijn opgetreden. Maar ook dan zullen er ingewikkelde verbindingen tot stand komen, waardoor mogelijk oorspronkelijke gescheiden begrippen als zelfliefde en zelfwaardering toch weer door elkaar gaan lopen. Denken we nu verder in de lijn van Kohut, dan betekent dit dat er oorspronkelijk, dus in de vroege moeder-kind relatie, twee dingen van elkaar gescheiden zijn. De moeder moet van het kind houden, dat lijkt van het uiterste belang. De moeder moet er echter ook zijn voor het kind, zij moet als zelf-object beschikbaar zijn. Dit betekent dat de moeder de behoefte die het kind aan haar heeft moet respecteren en moet kunnen beleven als het allerbelangrijkste in de relatie tussen haarzelf en haar baby. Winnicott (1971) zegt hierover: 'What does the baby see when he or she looks at the mother's face? I am suggesting that ordinarily, what the baby sees is himself or herself. In other words the mother is looking at the baby and what she looks like is related to what she sees there'. Wanneer echter de baby een zelfobject voor de moeder is zal zij niet in staat zijn tot een dergelijke manier van kijken, de baby is er dan voor de moeder in plaats van het, voor de ontwikkeling van het zelfgevoel van het kind zo nodige, omgekeerde geval.

De moeder moet dus zelfobject voor het kind kunnen zijn, moet haar spiegelfunctie kunnen uitoefenen. Hoe lang een zelfobject nodig is hangt af van het verloop van het separatie-individueelproces. Hoe harmonischer dit proces is verlopen, des te minder zal de volwassene zelfobjecten nodig hebben om zijn zelfwaardering te handhaven. Het zou mij in dit artikel te ver voeren op al deze hoogst belangrijke theoretische concepten in te gaan. Wel moet het mij van het hart dat ik het zeer zou toejuichen wanneer langzamerhand allerlei beschouwingen over deze materie wat meer geïntegreerd zouden worden. Gelukkig hebben wij nu het boek van Alice Miller (1979), die haar eigen visie tracht te integreren met die van Winnicott, Mahler en Kohut. Wat betekent nu in dit opzicht het goed beëindigen van het separatie-individueelproces?

Twee dingen: het kind kan van zichzelf houden zonder de absolute voorwaarde dat iedereen van hem houdt, en het kind kan zichzelf waarderen zonder dat die waardering absoluut afhankelijk is van de waardering die anderen voor hem hebben. Het is uiteraard wel zo dat zo'n stadium pas zo laat bereikt wordt dat we al niet meer van een kind mogen spreken. De basis wordt weliswaar bij het kind gelegd, maar het uiteindelijk welslagen wordt, zo ooit, pas veel later bereikt. (Mahler zegt dan ook dat de vierde subfase 'open-ended' is).

Laten we na al deze uitweidingen en omzwervingen nu terugkeren naar de situatie waarin twee mensen van elkaar houden. Uit de voorafgaande beschouwingen zal enigszins duidelijk geworden zijn hoe ingewikkeld dit 'houden van' kan zijn. Deze ingewikkeldheid kan iets verminderen wanneer we ons de volgende vragen stellen:

- 1) Kan degene die het gevoel heeft van de ander te houden ook van zichzelf houden?
- 2) Houdt hij (of zij) van de ander zoals hij (of zij) is?
- 3) Waardeert hij zichzelf om wat hij is en geldt hetzelfde voor de waardering voor de ander?
- 4) Staat het feit dat de ander van hem houdt min of meer los van zijn zelfwaardering?

Als deze vragen bevestigend beantwoord kunnen worden kunnen we spreken van een volwassen objectliefde. Zo zal het echter in zeer veel gevallen niet zijn. Het lijkt mij te pessimistisch om te denken dat het een ideale toestand is, die met andere woorden onbereikbaar geacht moet worden, maar het lijkt mij wel dat het in onze cultuur waarin zo frequent narcistische stoornissen voorkomen, die bovendien van moeder op kind worden overgebracht, een moeilijk te bereiken toestand is.

Kunnen de vragen geenszins bevestigend worden beantwoord dan wijst dat erop dat de ander niet als object, maar als zelfobject wordt beleefd. Dan ontstaat een toestand waarin we alleen van ons zelf kunnen houden wanneer iemand anders van ons houdt, en ons zelf alleen kunnen waarderen met behulp van een ander. Vooral over dit waarderen wil ik het verder hebben. Wanneer de partner moet fungeren als zelfobject komen we terecht bij 'l'amour captatif' waar Lagache over sprak. Dit houdt twee dingen in, namelijk: of 'mijn partner moet mij bewonderen en daarmee mijn zelfgevoel versterken', of 'ik bewonder mijn partner en omdat ik één ben met haar (of hem) (één vlees) kan ik mezelf méér voelen en meer waarderen'. Dit houdt ook in dat zo iemand de enige moet zijn die werkelijk gewaardeerd wordt, en dat de partner eigenlijk alleen gewaardeerd mag worden door de zoeker naar zelfwaardering. Dit laatste is niet altijd het geval. Er zijn mensen die zich meer voelen wanneer zij benijd worden om hun partner, die dus willen dat iedereen er zich bewonderend over uitlaat, maar er zijn er ook die zelfs daarin een bedreiging beleven. Deze mensen gaan er van uit dat de partner er dermate strikt alleen voor hen is, dat anderen er ook geen bewondering voor mogen hebben. Bovendien, en daar

gaat het nog meer om, kan het feit dat anderen geïnteresseerd zijn een bedreiging van het alleenrecht inhouden. Wordt er echter minachtend over de partner gesproken dan is dit ook een bedreiging, er zou dan twijfel kunnen ontstaan aan de vereiste grootheid. Aan dit voorbeeld wordt duidelijk dat er een Scylla en Charibdis-situatie kan ontstaan die moeilijk te verdragen is.

Overigens is de situatie ook verder wankel en bedreigend. We leven immers in een wereld waarin ook partners een eigen leven leiden, in welke vorm dan ook. Dit eigen leven houdt in dat ze er ook zijn voor andere mensen, en dit is de bedreiging waar het steeds om gaat. Aan een kant is er de enorme behoefte, aan de andere kant (die van de partner) de onmogelijkheid aan die behoefte te voldoen. Er is, zouden we kunnen zeggen, onverzadigbaarheid versus onmogelijkheid.

Over de bedreiging die er daardoor altijd is, moeten we niet te gering denken. Wanneer de partner als zelfobject niet meer beschikbaar zou zijn is de kans immers groot dat het narcistische bouwwerk in elkaar stort, dat het tot een zelffragmentatie komt die tot desintegratie leidt, of dat er een toestand ontstaat van absolute leegheid. (In de Amerikaanse literatuur wordt dan ook gesproken over 'depletion-anxiety'). De angst voor deze toestand is vaak dermate groot dat ze ten koste van alles voorkomen moet worden. Dit voorkomen uit zich in een dwingend, manipulerend optreden ten aanzien van de partner, en in een gemakkelijk optredende woede wanneer dit niet tot het gewenste resultaat leidt. Deze woede wordt door Kohut (1972) als 'narcissistic rage' aangeduid. Kohut zegt hierover het volgende: 'although everybody tends to react to narcissistic injuries with embarrassment and anger, the most intense experiences of shame and the most violent forms of narcissistic rage arise in those individuals for whom a sense of absolute control over an archaic environment is indispensable, because the maintenance of self-esteem and indeed of the self depends on the unconditional availability of the approving-mirroring function of an admiring selfobject, or on the ever-present opportunity for a merger with an idealized one'. Deze 'most violent forms of narcissistic rage' treffen we aan bij jaloerse mensen. Dit kan zulke extreme vormen aannemen dat het tot een moord komt, de 'crime passionnel', soms gevolgd door zelfmoord. Kijken we naar de literatuur dan is Othello het meest bekende voorbeeld, maar misschien kunnen we nog meer leren uit de 'Kreutzersonate' van Tolstoj (1889). In dit verhaal vertelt een man op aangrijpende wijze hoe hij er toe gekomen is zijn vrouw te vermoorden. Aanvankelijk idealiseerde hij haar, althans voor zijn huwelijk. 'Het scheen mij die avond toe, dat zij alles begreep, alles, wat ik voelde en dacht, en dat die gevoelens en gedachten van mij buitengewoon verheven waren'. 'Ik beschouwde haar als een summum van volmaaktheid, en dat niet alleen, maar ook mijzelf zag ik in een uiterst idealiserend licht'. De geïdealiseerde vrouw, bij wie hij zulke verheven gevoelens in zichzelf ontdekte, viel echter van haar voetstuk toen zij bereid bleek, net als gewone vrouwen, na de huwelijksvoltrekking met hem te

coïteren. De 'liefde' begon te veranderen in haat, maar tegelijkertijd ontwikkelde zich een buitengewoon sterke jaloezie, hij was 'onophoudelijk jaloers'. Deze jaloezie kwam tot een ongekend hoogtepunt toen zijn vrouw op doktersadvies haar baby niet zelf mocht voeden. Sindsdien haatte hij ook de dokter, en alle dokters. De volgende kinderen werden wel gevoed, en daarbij was het opmerkelijk dat dan de jaloezie vrijwel verdween, 'het zogen vrijwaarde mij tijdelijk voor de kwelling van jaloezie', zodat de kinderen hem en haar een tijdlang redden voor de dreigende catastrofe. Van belang zijn zijn beschouwingen over moeders, die hij zelfzucht verwijt, ze houden niet werkelijk van hun kinderen en willen ze liever niet hebben. Toen zijn vrouw geen kinderen meer mocht krijgen (wederom de schuld van de dokter!) woedde de jaloezie ongebreideld voort. Constante ruzies waren een uiting van zijn grote haat, zijn gelijk kreeg hij nooit meer, eeuwigdurende twisten waren het gevolg. En dan verschijnt de derde persoon! In zijn ogen een minderwaardig individu, een schurk. Toch kan hij het niet laten de man uit te nodigen, hoezeer het ook iemand is waarmee hij zich nooit zou willen vergelijken. Tegelijkertijd gaat hij zichzelf minderwaardig voelen, en daaraan hecht hij een geweldige betekenis. Hij blijft zijns ondanks op een toenadering tussen zijn vrouw en de man aansturen, en verklaart dat door te denken: 'Denk jij maar niet, dat ik, wat jou betreft, jaloers ben' (tegen haar), 'of dat ik bang ben voor jou' (tegen hem). 'Dat zou al te vernederend zijn'. Dan nadert snel de ontknoping. Op reis zijnde bevangt hem plotseling een vlaag van enorme jaloezie, hij snelt naar huis, treft beiden in een vrij onschuldige situatie aan en vermoordt zijn vrouw in een vlaag van razernij.

Over de terechtzitting, waarbij hij overigens werd vrijgesproken, zegt hij: '... vragen ze me notabene, hoe ik mijn vrouw heb gedood. De domoren! zij denken, dat ik haar toen vermoord heb, met een mes, op 5 oktober. Ik heb haar toen niet vermoord, maar al veel eerder. Precies zoals die anderen doen, allemaal, allemaal'. Hij legt dan uit wat dit 'vermoorden' inhoudt. Naar zijn mening mag een vrouw slechts seksueel benaderd worden wanneer dat de bedoeling heeft een kind bij haar te verwekken. Heeft zij dit kind gebaard, dan moet zij zogen, en gedurende al die tijd mag de coïtus niet uitgevoerd worden, deze kan pas weer plaatsvinden als de tijd voor een nieuw zwangerschap gekomen is.

Uit deze beschouwing lijkt mij duidelijk te worden wat Tolstoj met het verhaal bedoeld heeft. Deze man had zijn vrouw nodig als een zelfobject, dat hemzelf via haar verhevenheid een groots en verheven gevoel kon geven. Omdat hij tegelijkertijd een gewone man was die niet buiten de coïtus kon werd hij geconfronteerd met het feit dat zij, door daar aan mee te doen, ook niet meer was dan een gewone vrouw. Dit betekende dat hij haar als zelfobject vernietigde, of in zijn woorden 'vermoordde'. Dat hij dit deed zal bij hem het gevoel van minderwaardigheid hebben doen ontstaan; dat zij het liet doen veroorzaakte de narcistische woede. Dit nam echter niet weg dat hij steeds de hoop hield dat zij toch als zelfobject zou kun-

nen dienen, een hoop die nieuw leven werd ingeblazen als hij haar zag als zogende moeder, dus als zelfobject voor zijn kind, waarmee hij zich dan kon identificeren. We moeten verder overwegen dat deze man zich aanvankelijk niet bewust was van het feit dat hij zelf degeen was die zijn vrouw als begeerd zelfobject vernietigde, en zouden dan zijn jaloezie kunnen begrijpen als een projectie. Niet ik vernietig mijn zelfobject, een ander doet het of zal het doen.

Zoals de derde persoon na een lang voorspel gestalte aanneemt in de novelle van Tolstoj, komt hij nu in mijn beschouwingen ter sprake. Want Lagache kan nu wel stellen dat de derde persoon niet altijd van het grootste belang is in de jaloezie, hij (of zij) is er wel. En dat kan in twee vormen. De derde kan zich voordoen als iets vaags, als mogelijke derde of derden, maar kan zich ook uitkristalliseren tot één imaginaire figuur, die dan of een tijdlang geheel imaginair kan blijven, of 'reële' gestalte kan krijgen in een werkelijk bestaand iemand. Zo iemand kan daar dan ook aanleiding toe geven, maar dat is niet essentieel. Waar het mij in het door mij afgegrensde gebied om gaat is de imaginaire derde. Wat is de betekenis van deze derde? Om hier wat meer duidelijkheid over te krijgen wil ik eerst nog eens teruggaan naar de toestand waarin het kind is wanneer er nog geen derde aanwezig is. In deze periode is de moeder er voor het kind en voor niemand anders, althans, dat is de behoefte van het kind zelf. De moeder moet alles hebben wat het kind nodig heeft, maar heeft dit altijd in mindere of meerdere mate. Anders uitgedrukt moet de moeder het ideale zelfobject zijn. De toestand waarin er geen derden zijn kan echter niet blijven voortduren. Bij voortgaande ontwikkeling kan het niet anders dan dat er, ook voor het kind zelf, derden een rol gaan spelen, derden voor wie de moeder er ook is.

Door het optreden van de derde persoon treedt er een verandering op in de gerichtheid van de agressie. Daarvóór is er de 'narcistische woede'. Deze woede gaat eigenlijk niet uit van de gedachte dat moeder niet kan zijn zoals het kind dat nodig meent te hebben, maar dat ze niet wil. Komt er nu een derde, voor wie moeder er ook is, dan ontstaat naast de 'narcistische woede' ook een gevoel van afgunst op deze derde, de woede wordt daarna gespreid over de moeder en de derde persoon. Ook deze gespreide woede zal echter afgeweerd moet worden omdat de gefantaseerde gevolgen te ernstig zijn voor het voortbestaan van het kind. Als afweermechanismen kunnen optreden idealiseren van de derde, verachten van de derde of een poging zich met de derde te identificeren.

Vanuit deze genetische beschouwingen kunnen we nu terugkeren naar de jaloezie volwassene. We zouden kunnen stellen dat iemand die jaloers wordt zonder dat daarvoor in de realiteit aanknopingspunten zijn te vinden zelf een derde persoon introduceert, als het ware creëert. Wat is hiervan de betekenis, en misschien nog scherper gesteld, welk voordeel levert het op? Waarom dus een derde persoon en hoe ziet deze creatie eruit? Over het laatste heeft Lagache enkele, naar het mij lijkt zinnige dingen te zeggen. Betreffende de gecreëerde rivaal merkt hij op: 'Il est dans l'essence de

la rivalité et de la concurrence que les rivaux soient à quelque degré semblables'. En verder zegt hij: 'Soit dans le choix, soit dans l'élaboration de la représentation du rival, au facteur fortuit de la contiguité s'ajoute un facteur personnel de typicité qui s'exerce dans le sens de la similitude et de la supériorité'. Bezien we dit vanuit een genetisch oogpunt dan zou dit lijken op het idealiseren van de derde persoon uit de vroege jeugd. De gelijkenis die Lagache aangeeft zou dan te maken kunnen hebben met de mogelijkheid die het kind heeft de afgunst af te weren door middel van identificatie. Lagache noemt niet de derde mogelijkheid, namelijk dat de geïntroduceerde derde persoon veracht wordt zoals ook het kind zijn rivaal bij moeder kan gaan verachten, ook weer als een afweer van zijn afgunst. Kijken we echter nog eens naar de Kreutzersonate dan blijkt dat Tolstoj deze mogelijkheid heel duidelijk voor ogen staat. Ik zou deze kant (hoe ziet de derde persoon eruit?) nu verder willen laten rusten om terug te komen op de mijns inziens nog belangrijkere vraag: 'Waar dient hij voor; waarom moet er überhaupt een derde persoon gecreëerd worden?' We zullen dan eerst moeten kijken naar de veronderstelde toestand zoals die zou kunnen zijn voordat de jaloezie (en dus de derde persoon) optreedt. De partner moet een zelfobject zijn, het feit dat hij (of zij) daaraan niet voldoet wordt niet reëel geduid, maar veeleer beleefd als onwil. De woede die daardoor ontstaat loopt zo hoog op dat het risico te groot wordt, het risico namelijk dat het zelfobject vernietigd zal worden met alle vreselijke gevolgen van dien. Op een of andere manier moet er iets aan de agressieve instelling veranderen. De jaloezie treedt nu op wanneer teruggegrepen wordt op een oud patroon, waarbij voor het eerst de derde persoon optrad. Deze derde persoon wordt nu opnieuw ten tonele gebracht, waardoor de agressie gespreid wordt, terwijl bovendien het schuldgevoel over de agressie gemitigeerd wordt, de woede is door het introduceren van de derde 'gerechtvaardigd'.

We zouden het ook iets anders kunnen stellen, wanneer we bedenken dat er een enorme ambivalentie ten aanzien van de partner ontstaat. De partner is namelijk nodig als zelfobject en zou tevens vernietigd kunnen worden vanuit de woede die ontstaat doordat deze niet wil zijn zoals noodzakelijk is.

Wanneer jaloezie optreedt wordt dit ambivalentie-conflict verschoven. De vraag is dan namelijk geworden: 'Wil ze er nog voor mij zijn of is ze er voor een ander', en het is nu de ander die haar dreigt te doen verdwijnen als zelfobject, en niet de jaloerse mens zelf. Bovendien kan hij nu, zich identificerend met de derde, toch nog deel hebben aan het zelfobject, en dit zou kunnen verklaren waarom de jaloerse mens er vaak zo'n behoefte aan heeft zich alle details van een vermeende buitenechtelijke relatie voor de geest te brengen. Vanuit deze visie wordt de gesignaleerde gelijkenis tussen de eerste en de derde persoon weer iets meer verklaarbaar.

Het lijkt mij dus, althans binnen mijn zeer beperkte beschouwingswijze, dat het conflicten rond zeer primitieve, narcistisch bepaalde woede zijn die uitmonden in jaloezie, en dat we de jaloezie dan

moeten zien als een poging het ondragelijke van deze conflicten te mitigeren. Daarmee wil ik geenszins zeggen dat het een deugdelijke afweer is. Integendeel, we zien immers bij jaloezie mensen dat agressie een grote rol blijft spelen, zowel in het kwelen van de partner als in de zelfkwellende die inherent is aan de jaloezie. Bovendien zien we het falen van de jaloezie-manoeuvre in de allerslechtst denkbare afloop, namelijk de moord en de zelfmoord. Het lijkt dat dit alleen voorkomt wanneer er een reële derde persoon is, maar daarbij moeten we ons wel afvragen in hoeverre deze derde toch ook weer iemand is die als het ware aan de partner wordt opgedrongen.

Uit de inlichtingen die ik bij collega Beyaert, directeur van het Pieter Baancentrum te Utrecht heb ingewonnen, blijkt echter dat het toch ook zeer wel mogelijk is dat de partner vermoord wordt ook wanneer er alleen maar een gefantaseerde derde is. Hij vertelde mij ook het opmerkelijke feit, dat, wanneer er een reële derde is, deze maar zeer zelden het slachtoffer is wanneer de jaloezie mens tot moord overgaat. Integendeel, dat is in het grootste deel van de gevallen de partner. De rol van de derde persoon is dan blijkbaar uitgespeeld, hij is overbodig geworden. Interessant lijkt mij zijn mededeling, dat het ook voorkomt dat de partner vermoord wordt omdat hij (of zij) pas dan volledig tot bezit is geworden, dat soort moordenaars is soms gearresteerd zittend op het graf van hun slachtoffer. Hierbij treedt dus geen jaloezie op, we zouden ook kunnen zeggen dat hierbij geen gebruik wordt gemaakt van deze noodoplossing. Zelfmoord na de moord of pogingen daartoe komen ook voor, het leven is na de moord 'niets meer waard' en er rest slechts de zelfvernietiging.

Dit laatste komt overeen met literaire voorbeelden, zeker bij Othello zien we, na de moord op Desdemona een enorme daling van het zelfgevoel, waarbij hij zegt:

'And say besides, that in Aleppo once,
Where a malignant and a turban'd Turk
Beat a Venetian, and traduced the state,
I took by the throat the circumcised dog,
And smote him thus'. (Stabs himself).

Othello, die zichzelf beleeft als de grote krijgsman, de dappere generaal, sterft met een zelfbeeld dat in zijn ogen wel tot het allerlaagste soort moet behoren, een soort dat hij het meest veracht.

Ik heb de moord, die uiteraard slechts in enkele gevallen zal plaatsvinden, toch vrij veel aandacht gegeven omdat deze aansluit bij mijn idee dat jaloezie mede gezien kan worden als een slechte noodoplossing voor een ondragelijk conflict over primitieve agressie. Uiteraard is dit slechts één aspect van het ingewikkelde probleem dat de jaloezie ons stelt. Veel andere lijnen spelen een belangrijke rol, lijnen die het eerst zijn aangegeven door Freud.

Er bestaat in onze tijd ook een ander verband tussen jaloezie en narcisme, doordat jaloezie-zijn een nieuw taboe aan het worden is.

De moderne mens moet zich eigenlijk boven de jaloezie hebben verheven om nog mee te kunnen tellen.

Jaloezie wordt meer en meer als een zwakte gezien waarvoor men niet meer mag uitkomen. Dit lijkt mij een ongunstige zaak. Wanneer we, zoals ik getracht heb aan te geven, jaloezie zien als een poging aan een ondragelijk conflict te ontkomen, lijkt het een slechte ontwikkeling wanneer het ook nog als minderwaardig wordt geëtiketteerd.

Het zich ontwikkelend taboe is mogelijk een onderdeel van iets algemeners dat in de richting gaat van de gedachte dat iedere vorm van bezit uit den boze is, maar dit is een probleem dat het bestek van dit artikel ver te buiten gaat.

Het is wel te hopen dat een dergelijke tendens nooit zo ver zal gaan dat het ook niet meer toegestaan is dat kinderen hun moeders zo lang mogen bezitten als ze dit nodig hebben. Dan zou immers een onmogelijke toestand ontstaan; door een dergelijk cultureel bepaald verbod zouden stoornissen in de zelfwaardering toe kunnen nemen, deze zouden mede kunnen bijdragen aan het ontstaan van jaloezie, maar deze jaloezie zou dan tegelijkertijd ook weer verboden zijn.

Tot besluit wil ik terugkomen op waar ik mee begon. Ik stelde daar dat jaloezie en liefde nauw met elkaar zijn verbonden. Het lijkt me dat daar een restrictie op moet worden aangebracht. Jaloezie is een zeer ingewikkelde gevoelstoestand die met vele stadia in de ontwikkeling te maken heeft. In dit artikel, ik zei het reeds, heb ik bewust afgezien van het oedipaal bepaalde aandeel, dat uiteraard zeer belangrijk is. Wanneer we het door mij beschreven aspect van jaloezie beschouwen, het aspect dat te maken heeft met zelfobject-problematiek, dan kunnen we denk ik stellen dat dit deel van de jaloerse gevoelstoestand met liefde niets te maken heeft. Werkelijke liefde lijkt mij pas dan te kunnen bestaan, wanneer de ander ook als wezenlijke ander wordt beschouwd. Uit mijn uiteenzettingen zal duidelijk zijn, dat naar mijn idee de vroege moeder-kind relatie van het grootste belang is om tot liefdevollere relaties te kunnen komen in het latere leven. Het is, lijkt mij, de taak van de psychoanalyse op dit belang te blijven wijzen. Op deze wijze zou zij bij kunnen dragen aan de 'Linderung des heutigen menschlichen Elends', waarover mevrouw Lamp (1978) schreef, welk artikel zij als volgt beëindigt: 'Zweitens gibt es neben Hass, Neid und Vernichtungsdrang auch die Liebe, die erhalten will was sie liebt. Niemand kann die Zukunft mit einiger Sicherheit vorhersagen. Aber wer weiss, ob nicht einmal in der Zukunft die Liebe den Sieg davontragen wird?'

Literatuur

- Boeuff, C. W. du (1938), *Over jaloersheidswaan*. Acad. proefschrift. G. J. A. Ruys, Zutphen.
- Brinkgreve, C. en Korzec, A. (1976), *Minnenijd. De Gids*, 4-1976, p. 219-230.
- Buunk, B. (1975), *Jaloezie: een oriënterend onderzoek naar jaloezie in relaties*. Bakker, Den Haag.

- Buunk, B. (1980), *Intieme relaties met derden*. Samsom, Alphen a/d Rijn.
- Fenichel, O. (1935), A contribution to the psychology of jealousy. In: *Collected papers*. Routledge & Kegan, London 1954.
- Freud, S. (1914), Zur Einführung des Narzissmus. *Gesammelte Werke X*. Imago Publ. London.
- Freud, S. (1915), Triebe und Triebchicksale. *Gesammelte Werke X*. Imago Publ. London.
- Freud, S. (1922), Über einige neurotische Mechanismen bei Eifersucht, Paranoia und Homosexualität. *Gesammelte Werke XIII*. Imago Publ. London.
- Gedo, J. (1979), *Beyond interpretation*. Int. Univ. Press, New York.
- Jones, E. (1929), Jealousy. In: *Papers on Psychoanalysis*, 5th. ed. Maresfield Reprints, London 1977.
- Kohut, H. (1971), *The Analysis of the Self*. Int. Univ. Press, New York.
- Kohut, H. (1972), Thoughts on Narcissism and narcissistic Rage. *Psychoanal. Study Child*, 27, p. 360-400.
- Kohut, H. (1977), *The Restoration of the Self*. Int. Univ. Press, New York.
- Lampl-de Groot, J. (1978), Kann die Psychoanalyse zur Linderung des heutigen menschlichen Elends beitragen? In: *Provokation und Toleranz*, red. Sybille Drews u.a., Suhrkamp, Frankfurt.
- Lagache, D. (1947), *La jalousie amoureuse*, tome I et II. Presses Universitaires de France.
- Mahler, M. (1966), Notes on the development of basic moods. In: *Psychoanalysis, a general psychology*. Ed. Loewenstein, R. M. Int. Univ. Press, New York, p. 152-168.
- Mahler, M. S., Pine, F. & Bergman, A. (1975), *The psychological birth of the human infant*. Basic Books, New York.
- Miller, A. (1979), *Das Drama des begabten Kindes und die Suche nach dem wahren Selbst*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt.
- Riviere, J. (1932), Jealousy as a mechanism of defense. *Int. J. Psycho-Anal.* 13, p. 414-424.
- Stolorow, R. D. (1975), Towards a functional definition of narcissism. *Int. J. Psycho-Anal.* 56, p. 179-187.
- Tiggelaar, J. (1956), Pathological jealousy and jealous delusions. *Folia psych. neurol. et neurochir. neerl.* 59-5, p. 522-541.
- Tolstoj, L. N. (1889), De Kreutzersonate. In: *Verzamelde werken*. 6, De Russische bibliotheek, G. A. van Oorschot, Amsterdam.
- Vaukkonen, K. (1968), *On the pathogenesis of morbid jealousy*. Munksgaard, Copenhagen.
- Winnicot, D. (1971), *Playing and Reality*. Basic Books, New York.